

MOTERYS MARGINALĖS: GYVENSENOS YPATUMAI

Anelė Vosyliūtė

Socialinių tyrimų institutas

Saltoniškių g. 58, LT-08105 Vilnius

Remdamasi stratifikacijos koncepcija, išskiriančia visuomenėje įvairius socialinius sluoksnius, straipsnio autorė siekia atskleisti vieno jų – ankstesnių epochų ir šiuolaikinių skurstančių moterų būvį – jų gyvenimo sąlygas, sąmonės nuostatas (taikomos egzistencinės sociologijos sąvokos).

Tyrinėtojai pripažįsta (pvz., D. Bertaux, [1: 36]), kad gyvenimo istorijų metodas leidžia studijuoti socialinius reiškinius, nes šiose istorijose yra sukaupta žmonių gyvenimo patirtis, įvairūs susidūrimo su tikrove įvykiai, taigi subjektui pripažįstama kompetencija, jam suteikiamas balsas. Kai kurios problemos buvo tirtos fenomenologiniu metodu, kai, užmezgus glaudų kontaktą su apklausiamąja, jos ir tyrinėtojos išvalgomis atkurtas tiriamosios patyrimas, gyvensenos ir pojūčių turinys. R. Stankevičienė įrodė šio analizės būdo veiksmingumą tyrinėjant kaltės atleidimo patyrimą [25]. Kaip pažymi A. Mickūnas ir D. Stewart [16], socialiniai mokslai fenomeno tyrimų tradiciją perėmė iš E. Huserlio filosofijos (fenomenas – tai, kas duota patyrimo; skiriama išorinis patyrimas ir vidinis, kai apmąstydami suvokiame savo ir kitų pojūčius, siekius, norus); ypač svarbu suvokti ir išvelgti reiškinio esmę. Tyrinėtojo uždavinys – „sukelti“ apklausiamųjų prisiminimus ir įvairių sąmonės klodų vertinimus, orientacijas, požiūrius, subjektyvumą, padėti tarsi „išsivaduoti“ iš vaidmens (šiuo atveju – vargetos), pažvelgti į jį iš šalies.

Straipsnio tikslas – atskleisti moterų marginalių būties problemas, jų gyvensenos ir jaunosenos bruožus. Remdamasi istorine, etnografinė literatūra, moterų pasakojimais, jų gyvenimo istorijų fragmentais, neformaliais interviu (kalbėtasi su 15 respondenčių), autorė aprašo jų socialinę patirtį, išgyvenimus.

Marginalės kaip socialinė problema

Visuomenė yra struktūruota, nors ta būklė nėra griežtai aprašyta (kokia struktūra, kokie gyvenimo stiliai egzistuoja). Dar vis neatsakyta į klausimus, kokie įvairių sluoksnių bruožai, kas jiems būdinga ir kaip formuojasi elitas, vidurinis sluoksnis, vargingųjų grupės (kurioms gali būti būdingas ir asocialumas). Vargetos – tai ypatinga, nesavarankiška, nors dabar nuolat gyvuojanti, neišnykstanti socialinė grupė su panašiu savo narių pajamų lygmeniu, gyvenimo būdu, kasdienybės kultūra. Svarbus jų gyvensenos bruožas, išskiriantis iš kitų socialinių darinių, – tai neturėjimas materialinių gė-

rybių (nuosavybės), prarasta profesinė karjera, dažnai iširusi pirminė šeima. Tai „pralaimėję“, sėkmės aplenkti žmonės; jų gebėjimai apleisti, neugdomi. Marginalai neturi darbo ar namų aplinkos, kurią jie kontroliuotų, darytų jai esminę įtaką. Tai žmonės, kurie neturi ekonominio, kultūrinio, socialinio, simbolinio kapitalo (prestižo, garbės, orumo, statuso); ši samprata apima ir ankstesnių istorinių laikotarpių atstoves. Marginalių sluoksniui priskyrėme moteris, kurių prasta materialinė padėtis, bedarbes, našles ar išsiskyrusias, nuolat besikreipiančias socialinės pagalbos. Jos sunkiai pragyvena iš savo išteklių, suvokia tai ir šį nerimą įtraukia į savo išgyvenimus. Subjektyvus nepasitenkinimas gyvenimu, nerimas, prislėgtumo, nelaisvės (pvz., tremtyje) ir bejėgiškumo jausena, kartais asocialus elgesys buvo svarbūs kriterijai priskiriant jas prie marginalių.

Žvelgiant demokratinės visuomenės nacionalinio saugumo (tai būklė, kai apsaugojami svarbūs visuomenės, asmenybės, bendrijų interesai) požiūriu, svarbu pabrėžti, kad saugumas susijęs su piliečių, gyventojų kokybiško gyvenimo būdo garantija. Tai reiškia išvengti išorės ir vidaus grėsmių, apginti žmonių teises, pašalinti veiksnius, trukdančius jų vystymuisi, garantuoti kiekvieno socialinio sluoksnio klestėjimą ir gyvavimą. Lietuvos nacionalinio saugumo koncepcijoje [14] pažymima, kad „šiuolaikinė saugumo užtikrinimo strategija turėtų labiausiai remtis vidine tautos jėga ir nuostata, jog kiekvienas Respublikos pilietis yra nacionalinio saugumo dalis ir veikejas“* [14: 134]. Kiekvienas socialinis sluoksnis ir grupė turi dalyvauti gerinant šalies būklę, didinant valstybės galimybes, plėtojant demokratiją. Vidinio saugumo teorijoje pabrėžiama, kad svarbu sukurti „tokį gyvenimo standartą ir tokį kiekvieno žmogaus dalyvavimą visuomenės gyvenime, kuriam esant kiekvienam garantuojamos lygios startinės galimybės. Šios galimybės kaip tik lemia tokią gyventojų kokybę, kai kiekvienas žmogus, kaip išsimokslinusi, kompetentinga ir atsakinga asmenybė, yra pasiruošęs ne pagal įsakymą, o iš vidinės reikmės ginti ne tik save patį, bet ir savo tautą, valstybingumą, teritoriją ir jos išteklius, nepriklausomybę, demokratiją“ [14: 134]. Tai yra ir visuomenės idealas, ateities vizija. J. Morkūnienė ir Z. Morkūnas atkreipia dėmesį į šiuolaikinių moterų būklę visuomenėje ir rašo, kad „dažnai nepripažįstamas jų mąstymo kūrybiškumas, sugalvojamos pareigos, esą

* Respondenčių kalba netaisyta

skirtingos nuo vyriškų pareigų; jų darbo kokybė a priori vertinama kaip žemesnė; siūloma nepagrįsta pirmenybė vaikų auklėjime; formaliai pripažįstama, o realiai, tyliu susitarimu menkinamos jų teisės ir pan. Vadovaujamosi pasenusiomis pažiūromis ir stereotipišku vyrų ir moterų vaidmens supratimu, teigiama, kad moterys apskritai neprivalo, negali ar nenori dalyvauti visuomenės gyvenime“ [14: 73].

Žvelgiant į praeities visuomenotyros, publicistikos, grožinės literatūros darbus matyti, kad skirtingai nemažai dėmesio varguomenės gyvenimui. Vargu, bėdos patyrimas žmonėms yra būdingas nuo seno; ankstesnėse bendruomenėse (pvz., tradicinio agrarinio tipo) valstiečiai dažnai kentėjo nuo nederliaus, ligų, senatvėje vienišiams nebuvo jokių socialinių garantijų, išskyrus šeimos ar bendruomenės pagalbą. Industrinio laikotarpio pradžioje daug vargšų susikaupdavo miestų erdvėje, jie kentėjo nuo blogų darbo ir gyvenimo sąlygų. Šiais laikais, ištvirtinant kapitalistiniams santykiams, galimi įvairūs tapimo vargeta būdai, įvairios socialinio „nusiritimo žemyn“ istorijos: šiuolaikinėje visuomenėje žmonės patiria nuolatinį socialinį, ekonominį, politinį, kultūrinį spaudimą, įtampą, iškyla nemažai įvairių grėsmių ir pavojų (nedarbas, ligos, šeimos iširimai, turto praradimas, avarijos, artimųjų žūtis). Anot B. Buzano, „saugumas nėra absoliutus jokiam individui: nedaugelis gali ilgai mėgautis gyvenimo paprastumu ir nuspėjamumu“ [4: 70]. Demokratinėje valstybėje skurdo mažinimas siejamas su tinkama socialine politika, visuomenės iniciatyvomis. Į vargingus žmones, kurie pasižymi menkais materialiniais, socialiniais ir kultūriniais ištekiais (rodančiais jų atsilikimą nuo įprasto, kitiems piliečiams būdingo pragyvenimo lygmens), krypta įvairių ekspertų grupių dėmesys – kuriamos skurdo mažinimo strategijos [24]. Tyrinėtojai (pvz., *Poverty in Rural Ireland. A Political Economy Perspective*, 1996 leidinio autoriai) pažymi, kad skurdas yra ne tik ekonominis reiškinys, bet apima ir socialinius, ideologinius visuomenės bruožus; skurdo iškankinti žmonės išstumiami iš visuomenės (tampa marginaliais). Tad buvimas neturtėliu reiškia tam tikrą socialinį statusą, kuris susijęs 1) su nustūmimu iš svarbiausių visuomenės gyvenimo tėkmių, 2) su materialinę paramą jiems teikiančių institucijų kontrole. Kyla klausimas, koku lygiu varguomenei būdingas asocialus elgesys, kokie būdingiausi skurdžių gyvavimo raiškos bruožai.

Varguolės moterys tradicinėje visuomenėje

Svarbu nustatyti varguolių gyvenimo ypatumus, jų, kaip visuomenės pakraščiu atstovių, būklę įvairiomis socialinėmis-ekonominėmis ir socialinėmis-kultūrinėmis sąlygomis. Apie marginalų skaičių gana sunku spręsti, tačiau įvairioje literatūroje (ir grožinėje, ir istorinėje, ir akademinėje) galima aptikti kiekybinių parametrų, atspindinčių jų būsenas, požiūrius į aplinką ir save įvairiu istoriniu tarpsniu.

Marginalų sluoksnio socialines problemas įvairiais istorijos tarpsniais analizuoja R. Praspaliauskienė veikale „Nereikalingi ir pavojingi: XVIII a. pabai-gos–XIX a. pirmosios pusės elgetos, valkatos ir plėšikai Lietuvoje“. Autorės tyrimo duomenimis, tarp neturtingų, be pragyvenimo šaltinio to meto benamių žmonių (kurie dažnai būdavo nesėslūs, valkatos, taigi pavojingi), moterų buvo apie 6%. Tai dažniausiai po įvairių suiručių, karų netekusių savo būsto, šeimos, neremiamos bendruomenės kaip „kitos“, turinčios nesantuokinių vaikų moterys, elgetaujančios su vaikais, kurie po motinų mirties tęsdavo tokį pat gyvenimo būdą. Valkatos Martyno Daugėlos „motina buvo elgeta; jai mirus, Martynas liko su elgetomis“, 15 m. valkata Simonas „gyveno iš išmaldos nuo vaikystės. Su motina ėjo per kaimus elgetaudami, kol viename kaime motina mirė“, bajoraitei Kristinai Marijai Korskajai teko elgetauti po tėvų mirties“ [20: 74–75]. Tai, kaip caro valdžia stengėsi kontroliuoti elgetų elgseną, pažaboti valkatavimą, valdžios bausmių ir visuomenės požiūrius į marginalus (remdamasis M. Foucault'o metodologinėmis nuostatomis), tyrinėjo V. Sirutavičius darbe „Nusikaltimai ir visuomenė XIX a. Lietuvoje“ [23].

Žvelgiant istoriškai, beturčiai, vargetos dažnai priklausė nuo šeimos, įgimtų bruožų, fizinės sveikatos, nuo nelaimių bendruomenėje – nederliaus, karų, maro ir kt. epidemijų. Kaip visuomenė su jais elgėsi? Įvairiai. Kartais neturėdavo galių į juos atsižvelgti, padėti arba atsirasdavo labdarinių organizacijų ir atskirų asmenų. Jau nuo XVI a. Lietuvos Didžiojoje kunigaikštystėje žinomos prieglaudos, į kurias galėjo patekti invalidai (pvz., minimi akleji, negalintys judėti), neturintys vaikų, artimųjų, gyvenamosios aplinkos, turto. Tad valstybė stengėsi suvaldyti marginališkumą – turėti žinių ir priemonių, kaip tvarkytis su žmonėmis, kurie galėjo sukelti ir didesnę grėsmę (plėšikai, vagys, valkatos). Vargšų šelpimas, nakvynės suteikimas nuo seno buvo kilmingųjų sluoksnių, bažnyčios ir religinių bendruomenių rūpestis. Pvz., kai kuriose Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės vietose jau XVI–XVII a. buvo įkurtos didikų Radvilų ir kitų remiamos prieglaudos, slaugos ligoninės vargšams [13]. Kaip rodo 1792 m. Vilniaus šv. Nikodemo prieglaudos (špitolės) varguolių sąrašas, ten buvo 24 vargetos, iš jų 8 moterys; dauguma invalidų fizine prasme: luošiai, neregintys, našlės ar nesusituokę. Pvz., Ieva Chartanavičienė paimta į prieglaudą „įpareigojus gerbiamajai Vilniaus prieglaudų komisijai. 70-ies metų iš Vilniaus vaivadijos, 10 metų kaip vargeta, iki šiol gyveno iš išmaldos, akla, nedarbinga, katalikė, našlė, bevaikė; visus savo daiktus turi su savimi“. Kita prieglaudos varguolė Zofija Gerbačiauskienė, 1792 04 17 „paimta į Šv. Nikodemo prieglaudą įpareigojus gerbiamajai Vilniaus prieglaudų komisijai. 56-erių metų, iš Vilniaus vaivadijos, 12 metų kaip vargeta, iki šiol gyveno iš išmaldos, katalikė, luošė, gali siūti ir

verpti, ištekėjusi, vyras – toje pačioje prieglaudoje, bevaikė; visus savo daiktus turi su savimi“. Į prieglaudą pakliūdavo ir turinčios vaikų moterys. Kristina Ulčickienė yra „55-erių metų, iš Vydžių, dveji metai kaip vargeta, iki tol iš darbo gyveno, ligota, nedarbinga, katalikė, našlė, turi dvi dukras ir sūnų, dukros Vilniuje, o apie sūnų nežino, kur sukasi; visus daiktus turi su savimi“ [13: 510–511]. Matome, kad paskyrimas į prieglaudą rodo tam tikrą socialinę tvarką, socialinę apsaugą, taigi visuomenės tvirtumą Lietuvoje; visuomenė diferencijuota – vieni gyvybingi, kuriantys materialines gėrybes, kiti – silpnieji, reikalingi pagalbos. Tad marginalai buvo vienaip ar kitaip tvarkomi, kontroliuojami, kai kurie buvo tapatinami su grėsme valstybei, juos buvo bandoma sužiūrėti, atskirti, globoti, pakeisti.

Moteryų našlystė buvo viena jų elgetavimo priežasčių. M. Katkus rašė: „Kurpius susirgo ir numirė. Šeimynos jo liko žmona ir auganti duktė... dabar prisiėjo pačioms rūpintis maistu, o prie to jos nepratė. Taigi pamėgino verstis poterėliais ir tarbele. Įėjusi pas kiekvieną ūkininką trumpai paverkia, skūsdamasi savo našlaityste... Pagavus duonos gabalėlį, tuoj pro duris. Ji sumanė dar sudėti dukteriai pasogą. Pririnkusi pilnas tarbas, Šiaučienė nueina pas grytelininką, parduoda duoną ir skubina į kitą kaimą... Duktė jos įnumauja pas grytelininką, tarnauti neina ir, gindamos nuo nuobodulio, dirbinėja kvarbatkas“ [10: 137].

Moterys pasirinkdavo elgetavimą ir esant mažai darbingiems, nepajėgiems jų vyrams. Tai atsispindi M. Katkaus pateiktoje istorijoje: „Medsargis neįtiko ponui, tas jį išvarė. Medsargis buvo bajoras. Kur dėtis? Atėjo gyventi į kaimą, įsiprašė į grytelę. Čia reikia dirbti tikrą darbą, o jis negali. Su juom pati ir ketvertas mažų. Kentė ji, kentė ligi paskutinės; toliau ir eina pati per žmones, prašydama mielaširdystės. Tarbelė ne ant pečių, kaip elgetų, bet rankose; vedasi su savim dvejetą didesnių vaikų. Geri žmonės jai duoda, neatsisako“ [10: 138].

Ypač sunki būdavo našlaičių padėtis: „Prie kapų, šaly kelio, kiekvieną šeštadienį, sėdi dvi našlaiti. Viena iš jų, dar maža būdama... sėdėjo prie ugnies... besišildant užsidedė jos drabužėliai. Nelaimė tą padarė, kad mergelė visą amžių ligi mirties negalėjo vaikščioti“ [10: 139].

Pramoninio laikotarpio pradžios vargetų pastangos

XX a. senų, neįgalių ir net skurdžių žmonių būvis gerokai pakito: atsirado socialinė globa, pagerėjo bendra visuomenės būklė, įsisteigė ne viena socialinė institucija, užsiimanti vargingųjų sluoksnių būklės pagerinimu.

Skurdumo vaizdiniai istoriškai kinta, tačiau ir kartoja. XX a. pradžios Vilniuje šalia kitų luomų yra ir visiškų vargšų, nuskurdusių, valkataujančių. Spaudoje aprašomos vargingos ir kraupios

pakeleivių, vargšų nakvynių vietos: „Vasarą, kai čia atvyksta ypač daug maldininkų iš kaimo, tose naktinėse prieglaudose – tamsiuose pusrūsiuose nuolat susigrūda daug vyrų ir moterų; čia purvini gultai, ant jų permirkę skudurai, kur knibžda gyviai... Moterų skyrius atrodo dar prasčiau, dar ankštesnis ir tvankesnis, nešvaresnis [negu vyrų]. Visi kampai užimti. Seni, išvargę, biaurūs veidai, patalpa kaip pragariskas urvas. O juk dabar vasara, daugelis benamių naktis praleidžia gryname ore, priemiesčių kalvų brūzgynuose“ [2]. Nors apžvalgininkai miesto valdžią skatina įrengti tvarkingesnes patalpas pavargėliams (kaip pavyzdį nurodydami Maskvą ir Peterburgą), tačiau tai tik ateities vizija. Nuskurdimo paslėpti neįmanoma; vargas kaupiasi ir slepiasi prieglaudų rūsiuose ir landynėse kaip moterų ir vyrų sulaužytų gyvenimų ir išstūmimo iš visuomenės kaip „kitokių“ pasekmė.

To meto Vilniuje trūksta darbo vietų ir darbdavių, yra daug neturtingų, neturinčių pajamų ir kvalifikacijos gyventojų. Čia nuolat susidaro grupės bedarbių, apie kurių kasdienybę rašoma: „ne kartą tie vargšai, laukdami darbdavio po pusę dienos ir daugiau be pastogės ant lietaus ir šalčio... kiekvienas, kuris tik galėjo, kreipėsi prie visokių tarpininkų... ir mokėjo jiems... by tik gautų darbo. Nėkur reikalingi lupimai nebuvo taip išsiplėtę, kaip tame faktorių ir kitokių tarpininkų jėškojime darbininkams ir darbininkėms vietų ir užsiėmimų. Užtenka atsiminti tarnaičių padėjimas, kurios turėjo jėškotis vietų per faktores arba tam tikrus tarpininkų biurus. Buvo tad avys, kurias kirpo, kas tik norėjo“ [5]. Tad informacija apie darbo vietas moterims (ir vyrams) sunkiai gaunama, iš to pelnosi lupikautojai. Galima pastebėti ir skurdo feminizacijos reiškinį (moterų valdomi namų ūkiai yra skurdesni, jų vaikai tęsia vargingą gyvenimo būdą, atsiranda neturto sąmonė, adaptacija prie šios bėdos); tai būdinga (nors ir kitu pavidalu bei lygmeniu) ir šių laikų visuomenei, ypač miestų [21].

Nors lėšų nuolat trūksta, miesto valdžia supranta prastą žemųjų sluoksnių būklę: „Vilniaus žinios“ 1905 m. sausio 1 d. rašo: „Dideliuose šalčiuose neturtėliams miesto valdyba paskyrė 700 rub.; tie pinigai pavesti miesto neturtėlių globai“.

Varguomenės poreikiai atsispindi urbanistinėje erdvėje, kur jiems konstruojamos vietos: „...yra „pavargėlių globa“, ją pastatė už 8 t. rub., įrengė „Darbo gildę“ pranciškonų vienuolyne – prieglaudą darbininkams ir darbininkėms ir tarnaitėms, jėškančioms darbo ir vietos. Didžioji salė – žemai šviesi... buvo paskirta jėškantiems darbo vyrams... joje gali sutilpti mažų mažiausia 250 ypatų... šaly yra neperdidelis kambarys jėškančioms užsiėmimo moterims. Ant aukšto yra labai arđvi salė jėškančioms vietų tarnaitėms,... toje salėje bus pastatyta 20 lovi su priegalviais, ir ji išvien bus gyvenimu ir toms moterims, kurioms teks truputį ilgiau laukti vietų...“

[5]. Tad kai kurios miesto vietos įgauna naujų reikšmių: iš sakralizuotų keičiasi į industrinę visuomenę atitinkantį darbininkiškų bruožų peizažą. Šios patalpos – tai visuomeninė erdvė, kur kuriasi naujas jau miestietėmis tapusių moterų identiškumas. Čia formuosis jų gyvenimo ir darbo patirtis, vaidmenys, užsimegs nauji socialiniai ryšiai. Darbo drausmė ir nauja vieta nuo šiol socialiai reorganizuos jų gyvenimą – erdvę ir laiko paskirstymą. Moterys čia įgyja ir naują maitinimosi ne namie patirtį: „Žemai, šaly didžiosios salės, yra bufetas, kame galima gauti visai pigių užkandžių ir arbatos. Čia jau yra virtuvė“ [5].

Labdarybė, solidarumas, savikontrolė, įsitraukimas į veiklą tampa svarbiais moterų būvį lemiančiais to meto visuomenėje veiksniais, kurie padeda išbristi iš vargo ir skurdo.

Moterys – drausminės santvarkos aukos

Moterys kaip valdymo objektas, nors rečiau negu vyrai, bet irgi pakliūdavo į valdžios prievartos erdvę, nukentėdavo, tapdavo žiaurumo aukomis. Tuo atveju jų gyvenimas būdavo kupinas pavojų, jos patirdavo vargą, kai kurios žūdavo ar joms atitekdavo nustumtųjų vaidmenys. Pateiktuose moterų pasakojimuose atsispindi įvykių po Antrojo pasaulinio karo fragmentai, politinės prievartos aktai, išsakoma ir kančios, ir sunkūs išgyvenimai. Labiau įsitraukusios į ūkio, vaikų auginimo reikalus, jos dažnai vis dėlto neturėdavo teisės išsilaisvinti iš kasdienės rutinos, tačiau, anot V. Kavolio, „vyriškoje struktūroje yra tas begalinis ilgesys, noras kovoti, transcendencijos poreikis“ [11: 70]. Atrodo, kad moterų „įmestumas“ (M. Heidegerio terminas) į pasaulį, buvimas įvairiose situacijose paprastai būna švelnesnio pobūdžio negu vyrų. Pokario metais dažnai susipindavo totalitarinio režimo, vyrų ir moterų skirtingų paskirčių, pragyvenimo, šeimų nelaimių problemos.

Kaip rodo šios nepriklausomybės metais atskleisti karo ir pokario traumuojančių įvykių atminties faktai, tuo žiauriu laikotarpiu daugelis moterų ir vyrų žuvo, patyrė ištremtųjų dalią. Iš žinia-sklaidos, istorikų darbų, prisiminimų visuomenė sužino apie to meto drausminės tvarkos, sužlugždančios asmenybę, gyvavimą. Moterų pasakojimuose daug dėmesio skiriama nusavinimui, buities pokyčiams, šeimos narių kančioms ir išbandymams, kurie užgriuvo kraštą Lietuvai praradus nepriklausomybę. Širvintų gyventoja Irena V. prisimena, kaip ji tapo vargeta: „Kai užėjo rusai, mūsų namą tuojau atėmė. Po nacionalizacijos gal po savaitės mes turėjom iš jo išsikraustyti. Mūsų kieme buvo svirnelis, tai ten daiktus visus sudėjom. Ant lauko buvo virtuvė, ten visi ir glaudėmės. Nacionalizuotame name ligoninę norėjo padaryti, bet nespėjo“.

Moterų pasakojimuose atsispindi pokario patirtis: baimė, būtinumas apleisti namus, slapstytis. Merginos net negalėjo galvoti apie kokius nors

gyvenimo sąlygų patogumus, jas priglausdavo ne tiek namų pastogė, kiek gamtinė erdvė. Marytė M. pasakoja: „Čia labai daug vietų primena įvairius išgyvenimus: bėgta, gulėta ant žemės, bulvėse gulėjau – sribai praėjo pro šalį (čiut nugara) 1945–1947 m., nuo pat pradžių, pats pirmas vežimas kada buvo, mus vežė, ir nuo to laiko mes turėjom slapstytis. Slapstėmės ir bėgom, ir šiaip ir taip, ir po vieną, ir po du, ir visaip kaip, ir rikėse išmiegojom, ir pušyne kur nors. Kad prievartautų, tai nepapūlėm. Kai teip, tai baisiai baisiai buvo. Gyvenom da tąsyk namie, paskui iš tų namų jau visi išėjom, po kaimynus slapstėmės, kaimynai irgi bijodavo, kad neateitume, kad nebūtume, ir ant šieno kur nakvojom, visai nežinomi niekenu“. Pokario baisumai, nuolatinis nerimas ugdė baikščias asmenybes. Marytė M. tęsia: „Vyrai yra stipresni, nervai jų stipresni, gal irgi negali sakyti, kad vienodai. Kai mes mergelkos buvom, sugebėdavom daug daugiau orientuotis, tokie apėjimai visoki būdavo. Mano sesuo yra vyresnė, ta baisiai bijodavo, baisiai nerviška būdavo, ta bėgdavo. Aš mažesnė buvau, į mane nelabai tie enkavedistai kreipdavo dėmesį, kaip aš maža“.

Krašto užėmimas sukuria naują tikrovę, pakeičia žmonių veiklą, jų sąmonę ir vaidmenis. Kinta žmonių pasitikėjimas gyvenimu, vieni jų tampa naujais aktyviais veikėjais, kiti – aukomis, marginalais.

83 m. Elena V. pasakoja apie įvykius ir savo išgyvenimus, dėl tėviškės išdraskymo, šeimos narių išvežimo patirtą traumą: „Buvau išėjus jau iš namų (ištekėjus), kai vežė tėvus. Visai mano protas maišėsi, labai man buvo skaudu ir sunku. Buvo mūsų ten atskirai ūkė, ten Vitelis atskirai. Tėvelį paėmė iš namų, jis buvo išvažiuojęs į malūną. Kai parvažiavo, rusai jau buvo apsupę. Nuo manęs paėmė Vituką ir išvežė pilku kostiumėliu tokiu, mamytės austu. Išvežė, kad buvo ne buožės, bet sesuo buvo kalėjime, pakliuvo, nes bendravo su partizanais. Mane atėidavo giminės žiūrėt, ba man labai trenkė į galvą viskas. Juzė atėidavo žiūrėt – aš nemiegojau, labai bijojau, gyvenau su mergaitėm. Vienąkart taip negera pasidarė, norėjau jas įmesti į šulinį“. Respondentės atmintis fiksuoja subjektyvų trėmimų, išvežimų suvokimą, darnaus šeimos gyvavimo žlugimą, jos narių išsibarstymą, likimų išsiskyrimą. Nuo tol šeima jau praranda bendrą pastogę, lieka neapdirbta žemė; praeities gyvenimą primins tik išlikusios bendros nuostatos, pasidalyti daiktai ir prisiminimai. Pokario įvykai šiai moteriai susiję su brolių, seserų ir tėvų ilgesiu, be to, jau sukurtos savos šeimos rūpesčiais, naujos vietos paieška (kur glaustis, statytis būstą, kaip išgyventi, išsimaitinti, išvengti teroro). Kaip pažymi K. S. Pigrovas [25: 21], namų problema – tai klausimas apie žmogišką erdvę ir laiką, apie žmogaus kelią, apie susitikimą su sava būtimi. Tėviškės vieta, nors ir išardyta, pakeista, visad lieka

žmogaus prisiminimuose, sapnuose, tad jai būdingas belaikiškumas.

Sunkią dalį patyrusios Melanijos K. pasakojime atsispindi pokario ideologinė ir politinė padėtis, žmogaus prievarta. Moteriai teko išgyventi ne vienerių metų persekiojimus, patirti marginalės būseną. Ji pasakoja: „Pokary palaikiau ryšius su miškiniais, už tai buvau suimta, atkentėjau. Paskui pradėjau ant savęs – ištekėjau, vyras buvo kalvis. Tada ir tėveliams padėdinėjau – karvutę užauginau. Bet tėvelis neilgai gyveno – tik 3 metus prie žento pabuvo ir mirė. Mama pasiliko, bet ir man paskiau prasidėjo sunkenybės, kai vyras mirė“. Respondentė išgyveno aukos, bendruomenės atstumtosios vaidmenį. Kaip rodo tyrimai, skirtingais laikotarpiais moterys patiria įvairių prievartos aktų [28]. Šiuo atveju moteris buvo žeminama psichologiškai, kaip neatitinkanti įsigalėjusios sovietinės ideologijos nuostatų, be to, kaip niekieno neginama marginalė, neturinti vyro: „Ir neapkęsdavo manęs žmonės, ir visko buvo. Našlė lieki, tai paskutinėj vietoj. Tas, kur su vyrais, tai žmonės vertina kitaip, jos turi garbę, o tu lieki paskutinė. Buvo sunku, nes į darbą nepriimdavo, net kiaules šerti neleisdavo fermoj. Žmonės sakydavo, kad aš banditė („bandicka kurva“, „broda – barzda“), kad žmones užmušinėjau, žodžiu, paskutiniaus žodžiais mane vadindavo (ir tie, kur prie valdžios, ir eiliniai)“. Moteris nustumama į bendruomenės pašalį, valdžios vyrai, vadovaudamiesi ideologiniais kriterijais, jai draudžia netgi prastus darbus: „Šešuolėlių tarybinio ūkio direktorius, kai aš kreipiausi dėl darbo, mane išvarė, sakė, kad aš kilusi iš banditų šeimos. Iš manęs nuolat atiminėjo arus, negalėjau karvės laikyti. Leido dirbti tik laukininkystėje, tačiau aš buvau nesveika (pastoviai sirgau, o ir dukra serganti buvo), tai vežimus krauti nepajėgiau. Kad našlė ir kad vaikas mažas, viršininkai nekreipdavo dėmesio, nesudarydavo sąlygų lengvesnį darbą dirbti. Vienas ūkio skyriaus valdytojas buvo kaip koks tironas, tai, jei nebūnu kokią dieną laukininkystėj, tai atjoja su arkliu, pradeda rėkti, o jo tokia veido išraiška, kad baisu darosi. Atrodo, kad gali ir su bizūnu suduoti, kaip baudžios laikais, turėjau teisintis“. Respondentė savo būklę aiškina našlyste, globėjo vyro neturėjimu. Tai atitinka patriarchalinės bendruomenės situaciją ir nuostatas: į moterį nežiūrėti kaip į savarankišką, atsakingą būtybę. „Kitų moterų, kurios turėjo vyrus, taip šturkščiai nevarydavo į darbus. O čia – našlė, ir niekaip negali pasiteisinti, kad pati ar mergaitė serga, vis tiek turi eiti dirbti sunkų darbą. Vyro nėra, galvos nėra, tai nieko nėra. Ir dabar tas pats, jei lieki našlė, tai esi paskutinėj vietoj (nors dabar valdžia daugiau vaikus auginti padeda). Visada buvau tarsi paženklinta, mane kankindavo. Bet reikėjo tylėti, kad tik kaip nors pragyvenčiau. Ir vėliau, kai jau priėmė į lengvesnį darbą, buvo skundas dėl manęs apie mano praeitį, bet viršininkas buvo geras, mane apgynė“. Tik

nusižeminimas, kantrybė, kruopštumas padėjo respondentei iškęsti aplinkos išbandymus, kurti savo ir dukros gyvenimą; kasdienybės pastangos išėjo tik į gera: „Namą statėm dar prie vyro, bet nebaigėm. Iš karto tik paršiuką turėjom, dar kiek už pienelį gaudavom. Buvo ir geresnių žmonių – dar katra iš kaimynių duodavo po koki kilogramą mėsos. Mama padėdavo vaiką auginti, jei ne ji, nežinau, ką būčiau dariusi; norėjau ir pasikart, norėjau ir vaiką nužudyti“. Jos religinės nuostatos padėjo iškentėti, palaikė dvasią.

83 m. Antanina Š. pasakoja apie šeimos materialinės padėties pokyčius keičiantis krašto užgrobėjams: „Kai užėjo rusai, visko buvo sočiai, bet praėjo gerai. Paskui karas, užėjo vokiečiai. Prie vokiečių buvo gana sunkoka – reikė žmonėms pyliavas atiduot per prievartą, labai jau save skriaudė žmonės. Kad ir mums vaikams nelikdavo pieno, vis tiek turėjo atiduot, kiek priklausė. Na ir tas praėjo, ir vėl užėmė rusai, tada jau buvo sunkoka“. Jos atmintyje labiausiai įstrigo jaunų Lietuvos vyrų naikinimas, jų žūtys karo maišaty. Moterų būklę nulemdavo jų šeimos narių, vyrų padėtis: „Mes gyvenom kaime, ten arti miškas nuo mano tėviškės, labai daug buvo jaunų vyrų, ir tokių puikių vyrų. Kiti vyrai išėjo į kariuomenę, į frontą, bet kaip mano brolis – negrižo. Matyt, tada ir jis žuvo – buvo rusų armijoje. Kitas mano brolis, vyriausias iš brolių, buvo kariuomenėj prie Smetonos – puikus buvo vyras, labai gražiai dainuodavo. Kai užėjo vokiečiai, prie jų tarnavo Marjampolėj, gal jam reikėjo išeit tada, bet jis nieko blogo nedarė. Kai užėjo rusai, jis jau pasiliko namuose – sako, aš nieko blogo nedariau, bet jį rusai areštavo todėl, kad jis prie vokiečių tarnavo, tada tokia buvo tvarka. Tai jis atbuvo 8 metus Sibire, tai mums sukrėtimas buvo didelis; tą brolių labai mylėjom, buvo puikus vyras“.

Vyrų (brolių, tėvų, mylimųjų) žūtys, jų kankinimai ypač sukrėsdavo moteris, šeimų narius, pažeisdavo ūkinį šeimų, krašto, pačių moterų gyvenimą. Vyrai buvo pirmutinis taikiny, okupantams užėmus kraštą, jų naikinimas arba grubus paėmimas į kariautojų gretas turėjo neutralizuoti galimą pasipriešinimą. Moterų būklė tuo laiku labai priklausė nuo šeimos vyrų – tėvų, brolių, vyrų. Moteris tęsia pasakojimą: „Tada daug nereikėjo, mano vyrą taip pat suėmė, kalėjo 8 metus. O jis vargšas toks – 4 metų buvo, kai mama numirė, našlaitis buvo, buvo gimęs Šiaulių gubernijos dvare. Šiaip jie [Šemetos] iš didikų, bajorų, toks karininkas iš Smetonos laikų man taip sakė. Toki senukai prie Pilviškių jį augino, jis buvo labai gabus, kai mokėsi dar pradinėj mokykloj, visur jo buvo vieni penketai, labai knygas jis mylėjo, buvo toks užsidaręs, labai ramus. Karo metu jį išvežė į kariuomenę, jis labai aukšto ūgio buvo. Jis rašydavo: mano mažytė žmona. Įsidarbino Pilviškiuose, valsčiuje. Gimnazistai ten buvo sudarę „Natango“ būrį, tai jis dar juos

gelbėjo: išdavė tokius pažymėjimus antspaudoetus pasams. Bet vienas buhalteris jį išdavė. O mudu buvom išgyvenę tik 7 mėnesius, kaip žiauru. Jau gavom ten tokį kambarėlį išsinuomuot, pradėjom gyvent, ateina vieną rytą ir sako: „Neišsigąšk, mane areštavo“. Ateina tie du ankavedistai. Tai 8 metus vėl draugavom toliau – rašė, rašė, o pateko į Vorkutą, labai baisi vieta. Tada jis nedavė man nurimt, rašė“. Pasakodama apie vyrą, moteris pabrėžia našlaitystę, kilnę, gabumus ir tapatumą vyriškosioms vertybėms (kariavimo, dalyvavimo pasipriešinimo grupėje). Jo gyvenimas lageryje – tai ir kankinantis darbas, ir viltis grįžti pas žmoną, bendravimas laisvais. Sukurti šeimai būstą, kur galėtų būti kartu, tapo abiejų viltimi: „Jisai vis rašė, kad turėtume savo kampa, namuką, jau čia buvo fundamentas. Tai jis po truputį atsiųsdavo pinigų, man toki protingi žmonės patarė, kad aš pirkčiau kokį seną pastatą ir perstatyt daug pigiau išeis. Aš vis ieškojau, ieškojau, paskui dar po biskį atsiuntė“. Respondentė, kaip ir daugelis tremtinių ir kalinių žmonių, šeimų narių, buvo tapusi savotiška marginale, valdžios atstumtąja: „Paskui aš Kazlų Rūdoj negalėjau prisiregistruot, tik Jūrėj buvau prisiregistravus, manęs nieks neregistravo, čia nepriėmė, nes mat vyras 25 metus nuteistas, o jis juk, varge, tik 8 išbuvo. Už antitarybinę veiklą duodavo tik 10 metų, kad ir nieko ten nepadarei, bet atsieit jau nepatikimas“.

Šeimų išdraskymas okupuotoje šalyje ypač paveikė vaikus: jie kentėjo nuo nepriteklių, baimės, artimųjų netekties, o tai sukeldavo ryškius brendimo raidos sutrikimus. Našlaitė savo gyvenimo kelyje susidūrė ne tik su nepritekliumi, bet ir su politiniais persekiojimais: „Tėvas mirė, kai buvo du metai. Mama viena augino, tad neprivalgiau, neapsirengdavau kaip reikiant. Ėjau pas turtingus kaimynus, padėdavau jiems kultū, linus brukti, taip ir išsimaitinau. Kai sovietai mamą paėmė į kalėjimą, tą vasarą, kol mama sugrįžo, buvau pas tetą. Mamą suėmė, nes užeidavo miškiniai, o kiti paskundė. Už tai ir seserį 7 metams nuteisė, 6 metus tremties davė“.

Jadvygą S. kankindavo dėl brolio. Ji patyrė traumą ne tik dėl nekalto brolio žūties, bet ir pati buvo neteisingai įkalinta: „Mane visą laiką kvietė į Širvintus, į NGB, reikalavo, kad išduočiau miškinius, bet aš visą laiką gindavau juos, sakiau, jog nežinau, kur brolis ir kiti randasi. Partizanai laikydavosi miške, valgyt patys žmonės jiems nunešdavo, žiemą darydavosi slėptuves po žeme. Kai brolį suėmė, jį labai kankino, mušė Širvintuose, jis nuo to ir mirė. Man buvo labai skaudu, nes jis buvo nekaltas, jis buvo nuo mažens labai tikintis. Jis tupčiuoku buvo nuo mažens bažnyčioje, tai jis su zakristijonu, su kunigu draugavo. O kunigą įtarinėjo, tai mano brolį suėmė, vis klausinėjo: „Sakyk, ką tas kunigas galvoja?“ Kai sužinojau, kad mano brolį nužudė, tai aš apalpau, nuo taburetės nukritau. Mane irgi Širvintuose uždarė, kankino, aš nusizūdūt norėjau.

Paskui mane į Lukiškes į Vilnių išvežė, tai nuo 10 valandos išvesdavo tardyti, bet ten jau taip žiauriai nebuvo, daug atmečiau savo bylos. Vienas tardytojas mane šoko mušti, tai aš: „Tu neturi teisės!“ Ten tardė 2 mėnesius (tai buvo 1952 metais), paskui nuteisė 25 metams, išvežė į lagerį. Ten visko buvo, sunku buvo dirbti, buvau be sveikatos. Bet pavyko iš ten išsisukti po 3 metų. Paskiau gyvenom kaime – aš siūdavau, mama eidavo ubagauti. Būdavo, paubagus, ir parneša valgyti, žmonės geri būdavo, duodavo“.

Tam tikras marginalių sluoksnis susidarė sugrįžus tremtiniams į Lietuvą, kai grįžę žmonės dažnai rasdavo išardytus, apgriuvusius, užimtus kitų trobesius, dažnai paskiri ūkiniai pastatai būdavo nacionalizuoti, panaudojami kolūkių ar tarybinių ūkių reikalams. Adelė B. pasakoja: „Iš Sibiro grįžom, tai buvo tik du trobesiai, kitus tai čia į centrą atvežė (klėtis ir klojimą), o tiktai gyvenamas namas ir vištinkinaskas buvo likę. Paskui mus ten neįleido pirmininkas į namus, ten gyveno šeima. Peržiemojom, paskui pavasarį mus įleido, atsipirkom tuos trobesius, kur buvo likę, ir gyvenam“.

Išvežimas į lagerius, tremtį buvo lemtingas momentas daugeliui Lietuvos gyventojų. Jie tapo visuomenės pakraščiu žmonėmis. Jų gyvenimo kelias pasidarė visai kitoks negu laisvųjų, likusių gimtinėje žmonių. Biologinį ištremtų žmonių gyvenimo ciklą ypač veikė sunkus darbas, atšiaurios klimato sąlygos, prasta mityba. Moterys pavargo, mirtis daugeliui tapo neišvengiama: nebuvo darbo apsaugos, socialinio gyvenimo garantijų. Ištremtųjų gyvenimo tvarkymas atiduotas visiškai totalitarinio režimo kontrolei. Jie prievarta nutolinami nuo savo socialinių vaidmenų, šalies, tautos, nors prieraišumą visad išsaugodavo: laisvasis pasaulis jiems mažai kuo galėjo padėti. Kaliniai ir ištremtaisiais paversti laisvi Lietuvos žmonės prarado savo teises, buvo atblokti nuo civilizuotos gyvensenos ligi vergovės. Tremtis apibrėžiama kaip „vienašališkas paskirų asmenų ar jų grupių atplėšimas iš gimtinės ir perkėlimas laikinam ar nuolatiniam įkurdinimui svetimame krašte“ [12: 436].

Karo ir pokario erdvėje žūtys tampa beveik įprastu dalyku, nevertinama žmogaus gyvybė, kūnai kenčia, jie naikinami. Reikėtų pritarti M. Foucaultui, kad „į baudimo sistemas reikia žiūrėti kaip į tam tikros „kūno politikos“ dalį: „... jų taikiny yra kūnas – kūnas ir jų gyvybinės jėgos, naudingas kūnas ir paklusnus kūnas. Kūnas, kurį galima paskirstyti ir padaryti nuolankų“ [8: 34–35]. Liudytojas teigia: „1948 m. buvau Adučiškio turguj. Prie strībų būstinės gulėjo daugiau kaip dvidešimt partizanų, iš jų šešios mergaitės. Visi nuogi žiemą. Vaizdas baisus. Rankos, kojos iškeltos. Viena moteris nebijodama nusiplėšė nuo galvos skarelę ir dar nosinę, pirštinių mergaitėm nuogas vietas uždengė“ [29: 12]. Tad pokario erdvėje nuolat kuriasi atvirybės mirčiai situacijos, žmonių psichikoje atsiranda „mirties sąmonės“

sluoksnius (vaizdiniai, išgyvenimai). A. Matulkaitė knygoje „Igarkos tremtiniai“ pateikia prisiminimų apie įvairias situacijas, į kurias buvo pakliuvusios moterys: „Motina gimdė laive. Gimė sesutė, kuriai nebuvo lemta augti. Mirė trijų mėnesių. Be jos dar trys sesutės palaidotos Igarkoje“ [15: 36]; „Kai išlaipino į krantą (Igarkoje 1948 m.), pamačiau ledų krūvas, o aš basa, su ta pačia palaidinuke ir tuo pačiu sijoseliu, kuriais buvau apsivilkusi gegužės 22 d. rytą Lietuvoje, o čia kūną ir sielą stingdo ledynai“ [15: 36]; „Gyvenome susispaudę po kelias šeimas kambaryje. Ligos ir badas pirmiausia šlavė vaikus ir senelius. Kasdien išnešdavo po karštą iš barako. Žmonės krito kaip musės. Visi dirbdavo po 12–14 valandų per parą. Dirbantiesiems duodavo nusipirkti po 600 g duonos, o išlaikytiniams – 300 g“ [15: 47]; „Atvykus į tremties vietą, nuo bado, klimato pasikeitimo ir nervinio streso susirgo mama ir brolis... Ji buvo nuteista trims mėnesiams kalėti už neišėjimą į darbą... Atskirta nuo vaikų, nuo sunkiai sergančio sūnaus, mama kalėjime išprotėjo ir visą tremties laiką buvo gydoma psichiatrinėje ligoninėje“ [15: 49]; „Kartą, parėjus iš darbo, mama neberado vaikų. Jų pilnas roges iš mūsų barako dieną išvežė į vaikų namus... Mama verkė, vietos nerado“ [15: 49]; „Per pirmąsias Kalėdas dalis moterų iš pirmojo lentų sandėliavimo skyriaus neišėjo į darbą. Visos buvo nubaustos pinigine bauda – joms šešis mėnesius išskaičiuodavo po 20 proc. ir taip vargano atlyginimo“ [15: 53]; „Perpildytuose barakuose nebuvo nei tvarkos, nei švaros. Visi pajėgesni dirbdavo po 12 val., o grįžus iš darbo jau rankos nekildavo tvarkytis. Vandens atsiveždavome rogutėmis arba atsitempdavome naščiais iš upės už poros kilometrų, ir tai tik gerti ar valgiui virti. Įvairūs parazitai graužė ir suaugusius, ir vaikus. Nešvara, dvokas, ligos, mirtys“ [15: 54]; „Dvi seserys Urbanavičiūtės pačios laidojo tėvą sniege. Tą dieną jos neišėjo į darbą, už tai buvo iškviestos į komendantūrą ir uždarytos kalėjiman“ [15: 54]; „Parėjusi iš darbo, radau mirusią tetą... ėjau prašyti, kad karštą sukaltų, kad arklį duotų. Taip, net žvakės nepadeginę ir išvežėm į kapines trise“ [15: 55]; „Teko dirbti įvairius darbus: medžius reide stumdyti, transporterius valyti, sniegą nukasti nuo rietuvių, dirbti gervės motoriste. Vyrai gaudavo atlyginimą nuo išdirbio, kai kuriose brigadose jau iki 800 rb. Uždirbdavo, o aš per visą tremties laiką daugiau 300 rb. taip ir neuždirbau. Ne kartą prašiausi, kad pervestų į kitą darbą, bet iš rąstų sandėlio neišleido, o čia geriau apmokamo darbo moterims ir nebuvo. Algą dursčiau pinigais, gautais už mezgimą, rankdarbius, rusės prašydavo, kad joms ką nors padaryčiau“ [15: 90]; „Atsigavę po pirmųjų tremties metų, mirusiuosius pradėjome laidoti pagal katalikiškas tradicijas: su maldomis, giesmėmis, procesijomis ir didžiausia pagarba mirusiajam. Pasigaminome ir visą laidojimui reikalingą atributiką“ [15: 116]; „Išliko atmintyje nelaiminga ežere nušautų

brolių motina, kuri apie keturias paras sėdėjo lauke prie tvoros. Buvo apsisiautusi skara, nekalbėjo, nevalgė“ [15: 34]. Galima pasiremti egzistencialistų koncepcija, kad be paprastų situacijų, kurių žmogus gali išvengti arba kurias gali įveikti, pereiti iš vienos į kitą, esama ir tokių, kurios prieš mus „išskyla kaip neįveikiama siena, į kurią atsitrenkę, mes lyg atšokame ir sudūžtame. Jos prieš mus visuomet išskyla ir mus riboja, ir žmogui tenka jas priimti kaip savo lemties dalyką“ [7: 151]. Minėtus įvykius galima priskirti prie ribinių situacijų, kurias sunku reguliuoti, tenka tik išgyventi. Totalitarizmas kaip politinė sistema ir režimas, kuriam būdinga valdžios (asmenybės) kultas, žiauri žmonių gyvenimo kontrolė, žmogaus teisių negerbimas, tik primitivių sociokultūrinių formų įteisinimas, moteris (kaip ir vyrus) nužmogina, paverčia vargetomis, belaisvėmis. Ši valdymo forma yra visiška priešingybė atvirai demokratinei visuomenei, kur galimas visavertis moterų gyvenimas, kritinė dvasia, kompromisinis įvairių interesų grupių konfliktų išsprendimas.

Šiuolaikinių vargetų bėdos

Vargo, skurdo ar bėdos patyrimas suvokiamas kaip turintis priežastis, pradžią, savo eigą (sunkesnius ar lengvesnius tos eigos momentus). Marginalai (lot. *margo* – kraštas) – vis labiau išryškėjanti šiuolaikinės Lietuvos visuomenės dalis, siejama su tam tikro gyvenimo būdo bruožais (prasta materialine būkle, socialinėmis bėdomis, reikalingi kitų pagalbos), kelianti susirūpinimą ir net grėsmę kitiems. Jie tapatinami su varginga gyvensena (kukliomis būsto sąlygomis, menkomis pajamomis), jiems būdinga ryški socialinė atskirtis nuo vidurinės klasės ir elito. Neturtėliai dažniau linkę nusikalsti, bendruomenėje jie neturi prestižo (prasčiau vertinami ir gerbiami, su jais nenorima bendrauti). Skiriasi kaimo ir miesto varguolių gyvensena.

Apsirūpinimas technika, žemės turėjimas dabartiniu metu yra svarbiausi veiksniai, garantuojantys ūkininkavimo sėkmę. Moterų liudijimu, bloga materialinė padėtis tų, kurios buvo nuošalyje skirstant bendras gėrybes.

Marginalumo būseną sukelia negalėjimas pačiai ar šeimos narių pagalba susidoroti su žemės ūkio darbais. Ypač sunki padėtis vienišų moterų, našlių. Magdalena M. iš Musninkų pasijuto visai bejėgė, neapginta ir nuskriausta: „Aš tai neturiu jokios vilties – 3 ha žemės su kastuvu kast yra labai sunku. Nė arklio, nė traktoriaus – nieko neturiu, man iš kolūkio nieko nekliuvo. Visi pasidalino, o man nieko neliko. Tas pasiėmė, kas dirbo su traktoriumi, kas turėjo arklį, tam ir liko. Aš buvau melžėja, man nieko neliko. Uždirbdavau neblogai, šeimą išlaikydavau ir dar šiokias tokias santaupas turėjau; santaupas atėmė, darbą atėmė. Ir dar padarė gydytojus mokamus – gydytis tad nėra galimybių. Pasėdi, paverki, paverki. Kas iš to, kad išrašys vaistų

receptą, kad nėra už ką juos nusipirkt. Kokios gali būti nuolaidos, kadangi nėra aš pensiją gaunu, nėra invalidumą, reikia daryti operaciją“. Taigi moteris yra auka, aplinkybės ją palaužė, ji pralaimėjo, ji silpnai fiziškai. Yra ypač sunkių atvejų, kai išeitį rasti kažin ar įmanoma. Išsiskyrusi dėl vyro girtavimo moteris pasakoja apie savo šeimos gyvenseną, kasdienybę: „O dabar sergu, dirbt negaliu (turiu stuburo išvaržą), be operacijos man invalidumo neduoda, tai dirbt einu, verkiu, ir dirbu. O ką darysi? Vaikai net du į mokyklą negali eiti. Pašalpos – kiek ten. Koks mūsų valgymas kaime – pienas ir bulvės, bulvės ir pienas. Užderėjo bulvės – tai sotas, o neužderėjo – nei kur skūstis, nei kur eit, nei ką daryt. Pieno, sūrio turime, o jei sviestą darysiu – tai duonos neturėsiu už ką nusipirkti, nes į pieninę negalėsiu pieno nešti. 2 karves turiu, tai maždaug 150 Lt gaunam, žiūrint, kada susiveršiuoja tos karvės. Pajamų gal 300 Lt per mėnesį susidaro“. Moteris gyvena praradusi pasitikėjimą kitais, patyrusi daug skriaudų. Išeitis – netikrumo ir nerimo šalinimas, artimiausios aplinkos kūrimas, savęs keitimas ir stiprinimas. Išgyvenama kančia ir depresija yra natūralus patirtos traumos rezultatas, verčiantis ieškoti naujų galimybių, kad būtų galima vėliau patirti sėkmę.

Šie ir panašūs atvejai rodo žmonių traumas po radikalių socialinių ir ekonominių reformų, jų pražūtingą vaidmenį kai kuriems gyventojų sluoksniams ir grupėms, krizių įveikimo strategijos šalyje nebuvimą ir pan.

Svarbi kaimuose ir miesteliuose gyvenančių moterų problema – nedarbas. Onutė B. teigia: „Anksčiau aš dirbau karvių melžėja – iš viso 32 metų. Buvau patenkinta, kad aš einu į darbą, užsidirbdavau, buvau garantuota, kad aš valgysiu kažką ir vaikus pamaitinsiu. Tada apie bedarbybę nieks negalvojo“. Kernaviškė bedarbė apmąsto savo būklę: „Aš sutinku dirbti bet kokį darbą, kad tik išgyvent. Aš renku šiukšles, bet man nesvarbu, gėda tegul būna tam, kuris meta tas šiukšles. Man siūlo mokytis siuvėja, bet reiktų važinėti, tai man netinka“. Apie kaimo marginalų skirtumus nuo miestiečių respondentė Kastancija B. kalba: „Čia tokių badaujančių nėra, vis vien gi gali išsiversti kaip nors. Jei jau pamato, kad blogai, bėda prispaudžia, nueina pas žmogų, padirba, tas sumoka (ar maistu duoda). Nebent kai jau moteris ar vyras ligonis, invalidas, negali pasikelt iš lovos, bet tada jam taip pat duoda pensiją ar pašalpą; mieste blogiau“. Tad hipotetiškai galime tvirtinti, jog kaimo marginalai tarsi „iš-tirpsta“ toje terpėje, jų bėdas „sugeria“ giminė, bendruomenė, kuri nežiūri visiškai priešiška į šį sluoksnį. Tarp žmonių nuolat vyksta įvairaus pobūdžio bendradarbiavimas: tarpusavio paslaugos kaime – labai svarbus ūkininkavimo ir žmonių bendravimo aspektas, jų išgyvenimo sąlyga. Moteris kalba: „Žmonės daugiausiai laiko skiria ūkio darbams – tai pas karvę leki, tai susiart, tai susiakėt, tai kažkam

traktorių paremontuoti, tai mašiną. Tai tu man paremontavai, tai aš tau suarsiu, tai taip ir sukasi visi. Vienas moka tą, kitas – kitą darbą gali atlikti“.

Prieš kelerius metus atvykusi į Griškabūdį šeima (4 vaikai) verčiasi sunkiai (jai tinka marginalės etiketė), tačiau išgyvena. Moteris pasakoja: „Mus labai parėmė ši savivaldybė, pradėjo vokiečiai mums padėt, pradėjom gauti labdarą iš jų drabužiais ir maistu. Šitą namelį mes nuomuojam iš vienos moters, mokam po 15 Lt už mėnesį, nors neturim ir šulinio, vandenį nešam iš kaimynų, iš krano. Lovų turim, spintą turim, paklojimą gavom iš vokiečių. Vyras gauna laikinų darbų, dirba pas ūkininkus. Mano šeimai reiktų nors 700 Lt per mėnesį, o dabar mūsų šaltinis – tik 160 Lt pašalpų. Turim savo daržą – bulvių, kopūstų, burokų pasisodinam, savo turim. Kokią uogą iš žmonių gaunam ruošiam daržoves žiemai, susitvarkom. Su dviračiu važiuojam pasi-uogaut, pasigrybaut“. Moteris aiškina savo neturto priežastis: „Gal kada gyvenimas pagerės, bet nelabai aišku. Vyras irgi nieko nebaigęs (tik 8 klases), dirbęs brigadoj, kursų jokių nebaigęs. Mes specialybių jokių neturim, žmonės yra išsilavinę, o mes – ne, neturim šaltinių, iš kur užsidirbt pinigų. Būtume išsilavinę, tai gyvenimas būtų kitoks, turėtume darbą, turėtume pragyvenimo šaltinį. Mūsų tėvai buvo biedni, tai ir mūsų turbūt likimas toks. Ką dabar gali sugalvoti – mokytis jau neisi, vaikai, šeima, be to, reikia turėt už ką važinėti, čia miestelyje nėra kur mokytis suaugusiems“.

Taigi marginalumo (šiuo atveju – vargingumo, nevisaverčio gyvenimo) priežastys – nedarbas, kvalifikacijos, išsilavinimo, socialinių ryšių neturėjimas, nemokėjimas verstis.

Kaip pažymi respondentės, būnant bedarbėmis susiformavo su šia būsena susijusios nuostatos, elgsenos, požiūriai (dažnai tai laukimas, neapibrėžtumas, neskubotumas: „esu užsiregistravusi biržoj“, „važiuosiu į Vilnių ieškoti darbo“, „tai dirbu, tai nedirbu“, „nuolat vaikštau, klausinėju darbo“, „gyvenimas pagerės, kai sukursiu šeimą“, „sėdžiu ir laukiu, kas pasiūlys darbą“ ir pan.). Jų mintys apie ateitį skirtingos: tai ir pasitikėjimas savimi („esu jauna, sieksiu šeimos, darbo“, „išgyvenam, nes pati viską darau – verdu, lopau“, „verta gyventi dėl vaikų“, „reikia gyventi, tikėt ateitimi“), pasiklovimas likimu („gyvenu, nes atėjau į šį pasaulį ir gyva į žemę nelįsi“), nusivylimas („sąlygos neleidžia išsikabinti, neišivaizduoju ateities“, „nusivylusi, nes nėra darbo“, „sunku prasimušt, ypač kai nėra pradžioj kam padėt, esu našlaitė“) ir pan. Asmens tapatumas, pakitus darbo padėčiai, patekus į krizinę būklę, konstruojamas naujai. Svarbi „aš“ vaizdo dalis susijusi su naujų savo bruožų iškėlimu, naujų vaidmenų ieškojimu. Naujo savęs išsąmoninimas reiškia ir sprendimų, su kuo sutapti, į ką orientuotis, kurias savo asmenybės savybes plėtoti, priėmimą. Vidinės paieškos, asmens kūrybiškumas, jo sąsajos su ap-

linka lemia prieštarų išnykimą, vidinio vientisumo jausmo atsiradimą (E. Erikson'o, A. Giddens'o teorijos). Dažnokai naujas „aš“ yra dar nebrandus. Kai kurių kaimo vargšių sąmonėje ypač ryškus beviltiškumas, atsisakymas paveikti savo likimą, iniciatyvos stoka, mąstymas, kad už jas turi atsakyti kiti. Atrodo, jog joms būdingas išsakinijęs paternalistinis požiūris, kai vis ieškoma naujo „pono“ (darbdavio, viršininko, vyro), galinčio pasiūlyti naujas darbo, gyvenimo sąlygas, garantuoti jų saugumą. Toks mąstymas gali būti baudžiavinių santykių modelio tąsa. 60-metė Leokadija J., save priskirianti neturtingųjų sluoksniui, darbą vertina ne pagal istorinį laikotarpį, o pagal tai, koks (geras ar blogas) buvo darbdavys ar viršininkas: „Mama prieš karą eidavo pas žydus plaut rūbus. Ir žiemą su vežimu važiuodavo plaut už malūno, tai atvažiuodavo sušalę, tai kitas žydas ir valgyt neduodavo. O buvo ir gerų – ir karšto užvalgyt duoda, ir mums prikiša kašę maisto. Ir prie kolūkių buvo visokių: vienas fermų vedėjas buvo labai blogas – algas labai mušė, ir kontoroj buvo jų šaika“.

Bendruomenėse žmonės nuolat vertina vieni kitus. Kaip nurodė Ch. H. Cooley, „žmonės įsivaizduoja ne tik tai, kaip kiti mato juos ir jų veiksmus, bet ir tai, kaip kiti vertina tą, ką mato, – pritardami ar abejodami, ar priešiška... „Aš“ sudaro daugiau ar mažiau tikslus kitų vertinimų suvokimas. Vaizdiniai, kuriuos žmonės susidaro apie vienas kitą, yra svarūs visuomenės faktai“ [3: 81]. Kai kuriems marginalių tipams (benamiams, bedarbiams) visuomenė „klijuoja“ etiketes (nevykėlis, dykinėtojas, nusmurgėlis, alkoholikas, suskurdėlis, ubagas), kuriomis gali remtis ir socialinės kontrolės institucijos. Marginalės dažnai pažymimos stigma, nurodančia tuos neigiamus bruožus, kurie atskiria jas nuo kitų (normalių) asmenų. Daugiavaikė neturtinga moteris kalba: „Jaučiu, kad mus išskiria kiti žmonės; ypač mokykloj būna baisi nuoskauda, nes kiti tėvai daugiau vaikams skiria. Pareina mergaitė iš mokyklos, tai sako, kad ją išskiria, nes kitos mergaitės geriau apsirengę, o aš neturiu iš ko. Ji dabar turi tik vieną draugę iš savo amžiaus grupės. Sykį nuėjo pas klasės draugę, tai jos mama pasakė, jog ji dingtų iš jų namų“. Dėl stigmos poveikio žmogus gali susikurti tapatumą, kuris reiškia savęs nuvertinimą, kitų atstūmimą, norą užsiimti gynyba, kuri skatina baimę, įtemptą bendravimą, izoliaciją [27: 103]. Varguolė moteris sako: „Mes patys jaučiam, kad esame kitoki, nors nieko nieks nepasako, atrodo, bendraujam draugiškai“. Neturto būseną, vaizdiniai ir pažeminimo žymė gali būti perimta iš ankstesnių kartų. Ona L. pasakoja: „Mama buvo ligota, vartojo vaistus, bet ją neišgydė, ji išprotėjo, tada gyvenimas pavirto pragaru, vėliau mirė. Skurdžiai gyvenom, jau tėtė ir tų drabužių mums neįpirkdavo, mokykloj ubagėm vadindavo. Mokykla pirkdavo treningus, batukus, viską rengdavo, aš jaučiausi nuskriausta ir nustumta“.

Vengdami pažeminimo, o gal ir gėdos, neturtėliai stengiasi nepakliūti kitų dėmesin. Skurdžiai besiverčianti moteris išsako savo požiūrį į bendravimą: „Kaimynai geri, bet į šventes pas juos niekur neinam, tik kai būna miestelyje Oninės, metinė šventė – tai ten dalyvaujam“. Jaučianti kaltę dėl negalėjimo išsiveržti iš vargo kelių vaikų motina yra taip nusistačiusi: „Aš nebendrauju su neturtingom, išgeriančiom šeimom, nenoriu, kad iš kelio visai išklyščiau, nes būna taip; aš išvis su nieku nebendrauju, būnu su vaikais namuose. Į parduotuvę ir – namuose“. Suprasdama save kaip turinčią tam tikrą žymę, dėl kurios aplinkiniai stereotipiškai įpratę ją vertinti neigiamai, moteris, vengdama įtampos ir nerimo, nenori apskritai bendrauti.

Iš kai kurių respondenčių istorijų išryškėja ir teoriniam, ir kasdieniam mąstymui būdingas nuo seno susiskirstymas į turtingus ir vargšus. Turtin-giesiems taip pat priskiriamos etiketės, abejojama jų moralinėmis normomis (turtų įsigijimo būdų teisėtumu). Moteris sako: „Kurie buvo kolūky viršininkai, tai įlindo ir dabar – į apylinkę ir visur. Kokie namai dabar jų! „Bogatyriai“ jie“. Kaimo moteris mąsto, kad giminės narių socialinė padėtis, materialinis būvis, laikui bėgant, vis kartoja: „Mes savo žemės neturėjom visai – ir mama, ir tėvas buvo biedni. Karta iš kartos eina biednumas – seneliai irgi žemės neturėjo, ir profesijos, mes su vyru taip pat. Sūnus paprasčiausiai dirbo melioracijoj. Svarbu, kad būtų gyvent iš ko. Aš jaučiuosi neturtinga. Norėčiau susitvarkyti namelį, bet nėra iš ko, viskas labai brangu. Ir verslą negaliu steigti – nėra pinigų“. Tai patvirtina ir kitų sociologų mintį, kad priklausymas vienai ar kitai turtinei grupei yra daugiau ar mažiau pastovus, tęsiasi per kelias kartas [6]. „Dviejų trečiųjų“ [18] ar „underclass'o“ [17] koncepcijos irgi liudija, jog viena trečioji ar panaši visuomenės dalis (tai bedarbiai, tapatinami su vargšais) yra ilgam išstumtama iš normalios gyvenimo aplinkos.

Gyvenimo istorijose išryškėja šeimų pragyvenimo šaltiniai ir aplinkybės, kurios turėjo įtakos jos narių prastai padėčiai susiformuoti, šeimų pobūdis ir ypatumai. Tai daugiausia našlių ar išsiskyrusių moterų šeimoms, kurios gauna socialinę paramą. Trijų vaikų motina kalba apie vyrų atskirtį, jų nutolinimą: „Vyru dabar labai didelė laisvė padaryta – nedirba, alimentų nemoka, niekas jo į teismą nepatraukia. Eina per žmones, dirba ir geria sau, o vaikas nueina pas jį, tai ir lito neduoda. Jo pinigai nepajamuoti, tai jis dirba, tai nedirba, o vaikui nieko neduoda“.

Skurde gyvenančių šeimų nariai dažnai yra susibūrę – taip lengviau pragyventi. Vyresnio amžiaus moteris, atstovaujanti „didžiosios motinos“ tipui, kalba: „Aš esu pati svarbiausia šeimoj – visi (du suaugę bedarbiai sūnūs, duktė ir jos moksleivės dukros) kartu vedam ūkį, maitinamės. Vaikus išauginau, nejaugi aš juos išvarysiu, nors sūnūs ir

išgeria; išsimiegu, kai jie blaivūs. Kartais viskas būna gerai, atneša ir kokį litą pas ūkininką uždirbę“.

Nepasitenkinimas gyvenimu, nerimas dėl išteklių, bejėgiškumo jausena yra svarbūs marginalumo bruožai. Moteris pasakoja: „Didžiausias stresas – kad nėra iš ko gyvent, turi galvot, kaip galą su galu sudurt, turi stengtis, turi daryt kažką, viską pati. Vyra reikia pastumt, paragint“.

Negalėjimas savęs tinkamai parodyti siejamas su orumo pažeidimu. Daiktai yra tam tikros formos komunikacija, rodanti gerovę ar vargingumą. Dėl savo būvio marginalai dažnai jaučia gėdą kaip reakciją į galimą jų kritiką, nuvertinimą, pažeminimą.

Moterų santykių su sutuoktiniais susiklostymas nulemia jų asmeninę laimę, pasitenkinimą gyvenimu, vaikų ateitį. Visuomenėje gajį nuomonė, kad už vaikus atsakinga pirmiausia moteris. Moteris iš Musninkų atskleidžia savo požiūrį: „Vyruai dabar labai didelė laisvė padaryta – nedirba, alimentų nemoka, niekas jo į teismą nepatraukia. Eina per žmones, dirba ir geria sau, o vaikas nueina pas jį, tai ir lito neduoda. Vyrams dabar labai gerai, matyt, viršininkai visi po antrą trečią žmoną turi, kad tėvo nepriverčia vaiko išlaikyt. Jo pinigai nepajamuoti, tai jis dirba, tai nedirba, o vaikui nieko neduoda“.

Išgyvenimai dėl vaikų yra patys giliausi, labiausiai moteris sukrečiantys. Išsiskyrusią moterį iš Musninkų (kentėjo nuo smurtaujančio vyro) ypač žeidžia, kad jos vaiko prastesnė negu jo draugų padėtis, ji negali jam garantuoti tinkamo įvaizdžio: „Žiūrėkit, kurie vaikai su tėvu, su motina gyvena kartu, kur tėvas normalus, jis ir dviratį, ir laikrodį nieko nedirbdamas turi, o mano ir dirba, ir to neturi, ir man tankiai prikiša. Man labai skaudu, bet ką aš padarysiu. Aš vaikui sakau – jam tėvelis nupirko, o tu jo neturi. Aš pati kalta, kad toks tėvelis, o ką padarysi“. Moteris suvokia, kad turimi daiktai, apranga galėtų garantuoti jos vaikams didesnę pagarbą, vertingumą ir bendraamžių susidomėjimą. Geriau aprūpinusi vaikus, ji pati susilauktų didesnio palankumo ir pagarbos. Moteris tęsia: „Pijokams yra labai gerai – uždirbo, pragėrė, o vaikas tegul verkia. Kreipiausi, prašiausi, bet teisėja pasakė: jei duos, tai duos, jis gi niekur nedirba, aš jo nepriversiu Dabar vyrai iš viso laisvę turi – jokios atsakomybės; yra vaikas ar nėra – jam tas pats. Buvęs vyras gyvena tėvų triboj, turi sugyventinę, jinai jį išlaiko“. Taigi vyras atsiriboja, žlunga kaip asmenybė; taip elgdamas jis teikia ne gėrį, bet blogį ir bendruomenei, nes paneigia savo galimybes auginti ateities kartas, suteikia kitiems skausmo, primeta skurdo kančią, vaikus priverčia rūpintis kasdiene duona. Su girtaujančiu sutuoktiniu moteris jaučia nuolatinę grėsmę savo ir vaikų materialinei ir psichologinei egzistencijai, tai yra ne vienkartinio nuogaščio, o pastovios baimės ir nerimo būseną. Deja, vyrų girtavimo atvejams ir priežastims tirti per mažai dėmesio skiria

psichologinės tarnybos, vyrų krizių centrai šalyje dar tik kuriasi.

Vietovės, miesto erdvės nuolat socialiai konstruojamos pagal kiekvieno meto visuomenės poreikius, ideologines ir kultūrinės normas. Nepriklausomybės metais atsirado ne tik turtingųjų gyvenamųjų kvartalų, tačiau ir mažiau pastebimų vargetų vietų: nakvynių žymės vasarą prie upių, netgi po balkonais, miškeliuose, nakvynės namuose, žiemą – neapgyvendintuose sandėliukuose, šildymo vietose, rūsiuose. Taigi žmonės yra neaprūpinti, kenčia neturėdami namų; kita vertus, jie yra arčiau gamtos, klajokliškas siejasi su tų erdvių įvertinimu, panaudojimu.

Toks gyvenimo būdas formuoja neprisirišimą, pasiklovimą savo atsparumu, nepasimetimą, išėities suradimą. Tai ribinės situacijos modelis. Atsidūrę apleistose vietose, vargetos jaučiasi ir vieniši, ir savotiški tų erdvių valdovai, galintys kontroliuoti ir stebėti aplinką, laisvi, nesusaistyti įsipareigojimų, nuobodžios kasdienybės rutinos. Tačiau vis tiek šie žmonės nesijaučia laimingi, o lieka visuomenės atstumtieji, „kitokie“.

Varguolių padėtis miestuose skirtinga negu kaimuose. Miestuose atsiranda vargšų užsiėmimų vietos: ankstesniais metais ypač patrauklūs (uždario prasme) buvo įvairiose vietose susikūrę sąvartynai (kur suveždavo daug nereikalingų daiktų iš bankrutuojančių įmonių, atliekų iš miestiečių butų), konteineriai. Vargetos – tai žmonės, kurie gali pretenduoti ne į fasadines erdves, o į užkulisius, į įėjimą per vidinį kiemą, kuris dažnai yra apleistas, neišryškintas. Tad jų tapatumas siejasi su apleistumu, netvarka, nors kartais tai sutampa su romantiniu žvilgsniu. Šiuo atveju sutvarkymą tapatiname su užbaigtumu, lūkesčių išsipildymu. Bastymasis miesto turguose, prie kavinių, valgyklų dažnai yra laiko praleidimas, smalsumo patenkinimas. Didžiųjų miestų marginalai (iš mūsų apklaustų 111 Vilniaus, Kauno, Klaipėdos gyventojų 68% sudarė vyrai, 32% – moterys) kasdien „eina po konteinerius“ (beveik pusė rausiasi ten ieškodami maisto, tinkamų parduoti daiktų). Kai kurie vargetos ieško darbo (kartais ir randa padienio), lankosi labdaros valgyklose, būriuojasi, išgėrinėja.

Jų dvasinis patyrimas, išgyvenimai yra kitokio pobūdžio negu buržuazinio sluoksnio, stabilios gyvensenos žmogaus, jiems trūksta tvarkingumo, racionalumo. Tai priešprieša sutvarkytam, kartais nuobodžiam gyvenimui, kur nėra rizikos. Čia galima išvelgti kūrybiškumo ir naujų patyrimų šaltinį. Tokių alternatyvių gyvensenos būdų siekimas būdingas kai kurioms grupėms visame pasaulyje. Būvimas ribinėse situacijose – tai išsiskyrimas su sutuoktiniu, tėvais, vaikais. Daugelio jų vaikai yra saugūs: gyvena su tvarkingu sutuoktiniu ar seneliais, gauna socialinę pašalpą.

Kai kurios jų yra bastūnės, rizikuojančios išpūdžių ieškotojos ir išgyvenimų kolekcionierės. Kita vertus, tai kuklaus, asketiško, drašaus gyvenimo būdo atstovės, jų patyrimas yra išteklių taupymo pavyzdys. Jos atspindi archajiškas, nesuvaldytas jėgas, vitališkumą, gali būti ir anarchijos, netvarkos, ir kūrybiškumo šaltiniai. Jų gyvenimo būdas atspindi ir tam tikros laisvės, judrumo, chaoso idėjas, tai žmonės, išsiveržę arba išstumti, nepaklusę racionalumo valdžiai. Jie priversti kurtis savarankiškai, nes yra „kitokie“, dažnai nepageidaujami. Su aplinka juos sieja beasmeniškasis santykis, nes neaišku, kieno daiktą ar maisto produktą jie pasiima iš konteinerio; tai jau ne privati nuosavybė, o visuomeniška, palikta be savininko. Tarp buvusio savininko, susvetimėjusio su buvusiu savo daiktu, ir bastūno yra tam tikras atstumas. Tai palengvina pasisavinimą, nes nereikia dėkoti, prašyti, aiškintis, parodyti savo asmenybę, t. y. galima išvengti tokių jausmų kaip gėda, atsiprašymas. Tuo vargetos skiriasi nuo elgetų, kurių santykis su aplinka yra tiesioginis, asmeniškasis. Kartais vargetos sulaukia ir asmeniškų kontaktų: jie dėliausi, kai juos sustabdo atsitiktiniai praeiviai, atkreipia dėmesį, vaišina, duoda pinigų ir pan.

Vargšai miesto erdvėje sukuria savo draugiją ir gyvuoja tam tikroje savo bendrijoje, kur yra savos taisyklės, normos, bendravimas ir pagalba. Jiems paskirstoma miesto teritorija (kur eiti vieniems, o į kuriuos konteinerius kitiems), draudžiama šiukšlių dėžes išrausti netvarkingai, nustatoma tam tikra pirmumo teisė. Jie susidraugauja, sudaro partnerių poras: vyras su vyru, moteris su vyru, padeda vieni kitiems (gailisi savųjų ir ligonių, ypač neįgaliųjų, už kuriuos jie jaučiasi stipresni). Dviem arba keliems lengviau susiorganizuoti nakvynę (prie upės, sandėliukuose, rūsiuose, ten jie dalijasi daiktais, maistu).

Yra tam tikras tapatumas su erdve – viešąja ir privačia; jų bendravimas – neformalus. Retkarčiais jie bendrauja su normaliu, viduriniu sluoksniu: broliais, seserimis, vaikais, mokslo ar buvusiais darbo draugais. Susitikimas su jais – tai tarsi viešasis pasirodymas, reprezentacija, nors to vengia, nes pažėdžiamas jų orumas. Tam tikrais ženklais, vaizdiniais (besirausiantys konteineriuose, nešvariais drabužiais) jie atstovauja vargū, yra nesėkmės, skurdo simboliai. Visuomenė retai žino jų nuomonės, pvz., politines nuostatas, nes jie nebalsuoja (yra praradę dokumentus, neturi pastovios gyvenamosios vietos).

Nakvynės namai ne visada patenkina vargetas, nes jie negeba laikytis nustatytos tvarkos (išgėrinėja, laiku nepareina nakvoti). Be to, ten nuolat trūksta vietų. Neįžėidžianti skurdžių orumo yra Carito, visuomeninių fondų teikiama labdara. Kai kurių viešųjų vietų (prie barų, alinių, turgų) lankymas yra dažnesnis, jie ten susitikinėja, telkiasi, būriuojasi. Kai kurių vietų (ypač oficialių, prestižinių įstaigų) darbuotojai ir lankytojai dažnai būna nepatenkinti,

jei varguoliai įpranta burtis šalia, nes kenkia tu įstaigų prestižui.

Klaipėdiškė Virginija S. pasakoja: „Centre, Mažvydo alėjoje buvo „Baltijsko“ apleistas bendrabutis (dabar nugriautas), ten laikėsi daug žmonių, ten gyvenom apleistuose kambariuokuose. Langai buvo aptraukti celofano plėvele, vandenį iš „Carito“ nešdavomės, kas kaip įsiruošti sugebėdavo. Ten su Algimantu atsitempėm seną sofą lovą išmestą, pačiam bendrabuty valgį virėmės ant laužo. Paskui mūsų dvylika gyvenom kitam name (dabar jau aptvėrė, daiktų ten dar liko nemažai). Ir tą – visio, išvaikė mus visus. Kaip ten bebūtų, svarbu, permiegoti, kad ant galvos dar nelytų. Dabar mes sandėliuke glaudžiamės – nežinau, kiek ten gyvensim, kadangi kaimynai nelabai nori, kad mes ten gyventume – gal jie bijo kažko, – žmonių įvairių yra“. Taigi moteris nuolat bijo, jaučia gyvenanti nelegaliai, ji nerimauja, kad gali būti išvaryta. Be to, toks būstas nesudaro visaverčių sąlygų: „Mūsų visai nesigirdi – mes anksti iš ryto išeinam, vėlai parėinam. Bet ten irgi – nei nusipraust, nei valgyt pasidaryt, nei išsiskalbt. Remontuoja jau nakvynės namus, bet niekas nežino, ar ten leis kambariuke gyventi šeimoms, kiek reikės mokėti. Bet ten tokia tvarka (žiemą jei neturi darbo) – turi mažiausiai iš ryto 9 turi išeiti ir be 6–7 valandų vakaro negali grįžti, tai kur žmogui tamptis tiek valandų? Čia irgi žmogui negyvenimas“. Moteris jaučia neteisybę, nemato valdžios rūpinimosi: „Tai kodėl valdžia išleidžia šitokius pinigus visokioms priešrinkimėms kampanijoms, visokioms proklamacijoms mėtyti, remdami visokius. Tai jūs rupūžės, imkit ir pastatykit keletą barakų; po karo, kai viskas buvo sugriauta, ir tai žmonės nesimėtydavo gatvėse (gal žmonės geresni buvo, vargo matė), bet vistiek statė tuos barakus, žmonės turėjo vakare kur pareiti“. Virginijos S. pasakojimas atskleidžia jos sluoksniu žmonių kasdieninį vargą, išstūmimą iš visuomenės: „O dabar ką daryti? Įsivaizduokit, kai lyja, tu visas vaikštai šlapias per dieną, tai gerai, kad turi kur pareiti, o jei nežinai, kur galvą reikės priglausti. Dabar net į laiptinę neįeisi, jos užsidarinėja. Jei kur ir tykiai kai peliukas būni, vis tiek išvaro, svarbu, kad nesudaužytų, būna, ir tie patys policininkai tą patį padaro. Mums iš viso nebėr kur net nuo lietaus pasislėpt, net nuo vėjo. Stoty nepasėdėsi, iš stoties iš karto išvaro, tai kur žmogui per lietų dingti. Paskui stebisi, kodėl žmonės geria, kodėl vagia; kartais vyrai specialiai kokį nusikaltimą iškrečia, kad galėtų pailsėti būdami uždaryti“. Virginija su sugyventiniu Algimantu pinigų gauna pardavę konteineriuose rastus daiktus, be to, ji elgetauja; yra gavusi 100 dolerių, kai buvo lūžusi koja. Eina ir prie Žemynos parduotuvės. Apie valdžią kalba pikta: „Tegul pasirūpina žmonėmis ir nusileidžia ant žemės. Kol prieina prie lovio, tai garsiai žviegia, po to – nutyla. Kas man gali padėti materialiai, neturiu giminaičių. Vien

Klaipėdos centre elgetų apie 20, dar vaikai (tai negerai). Narkomanų nėra tarp valkatų, bet jie geria. Mentai man purškė į akis – tai kas tu per žmogus. Buvau ir moterų partijoje, merijoje. Pasakė – pas mus tokių nėra, jūs pirmoji apie tai kalbat“. Ji yra komunikabili, draši, nuoširdi, teisybę sako į akis. Nemėgsta veidmainių, turi humoro jausmą. Rūpinasi ir savo dvasiniu gyvenimu; eina į bažnyčią (nors ir išgėrinėja), kartais ten išplauna grindis.

Kentėjimas, skausmas, pažeminimas ir gėda – bendruomenės pakraščių moterų būsenos. Pasak šv. Augustino, kenčiama, nes neturima to, ko trokštama. Moterys kenčia dėl vaikų, kad šie neturi geresnio gyvenimo. Kančios prasmė susijusi su auka, tai tam tikras moters sąmonės išgryninimas; joms sunku ką nors pakeisti (pabėgti nuo realybės arba ją įveikti), tad turi pasiduoti likimui, priimti kančią. Remiantis V. Sezemanu, reakcija į kentėjimą rodo šiuos aspektus: bejėgiškumą, protestą, psichinę traumą [22: 228–266]. Kaip teigia C. D. Davidson, marginalių situacija priklauso nuo jų emocinio kapitalo [6: 85]. Šiuo atveju moterys susiduria su stipresnės jėgos egzistavimu, turi jai paklusti. Negaledamos apsiginti jos pajunta skaudžią realybę, nes, pasak F. Nyčės, gyvenimas yra galios valia: „Gyvenimas iš esmės yra nusavinimas, žeidimas, svetimo ir silpnesnio įveikimas, priespauda, griežtumas, savo formų primetimas...“ [19: 467].

Išvados

Marginalės – tai vis labiau išryškėjanti visuomenės dalis, siejama su nedarbu, prasta materialine būkle, kitomis socialinėmis bėdomis; jų vaizdiniai visuomenei kelia susirūpinimą.

Vargo, bėdos patyrimas žmonėms būdingas nuo seno. Ankstesnėse visuomenėse, pvz., agrarinio tipo bendruomenėse, žemesnieji sluoksniai ypač dažnai kentėjo nuo bado, buvo neapsaugoti nuo ligų, sunku buvo gauti pagalbą vienišiams ir seniems.

Jau ankstesniais amžiais į varguomenę buvo atkreiptas dėmesys, teikiama įvairi labdara.

Karo ir pokario laikmečiu atsirado daug nukentėjusių nuo drausminės tvarkos moterų (praradusių socialinius vaidmenis, šeimos narius, sveikatą): dalis jų žuvo, kitos buvo ištremtos ar kentėjo nuo sovietinės valdžios Lietuvoje.

Pakraštinė jų padėtis visuomenėje, iniciatyvos stoka rodo išsisknijusį paternalistinį požiūrį, kai vis ieškoma naujo globėjo (darbdavio, viršininko, vyro), galinčio pasiūlyti naują darbą, gyvenimo sąlygas, garantuoti saugumą.

Garantuotas darbas buvo svarbiausias sovietmečio privalumas, tačiau susiformavo „išmoktas bejėgiškumas“, turėjęs įtakos susidaryti po socialinių-ekonominių lūžių dabartiniam skurdžių sluoksniui.

Bendruomenės nuomone, buvimas marginalėmis reiškia neveiksmingą dalyvavimą darbo procese, vargingą šeimos būklę.

Suvokdamos save kaip turinčios stigmą, vengdamos neigiamo vertinimo, įtarumo, vargetos stengiasi riboti bendravimą, užsidaryti tarp savo grupės žmonių.

Tyrinėtojai ir socialiniai darbuotojai, nevyriausybinės organizacijos turėtų sukurti išsamesnę informacijos bazę apie pačių vargingiausių sluoksnių sudėtį, jų socialinius parametrus.

Socialinės tarnybos turi geriau išmanyti vargetų poreikius, ištirti jų patenkinimo galimybes. Atskirtos nuo bendruomenių, neintegruotos į mažas grupes varguolės gali tapti ne tik neaktyvios, bet ir priešiškos demokratinei pilietinei visuomenei.

Varguolės turėtų būti remiamos ne vien materialiai (ypač aprūpinant nakvyne), bet joms reikėtų teikti ir psichologinės reabilitacijos paslaugas, įtraukti jas į įvairias užimtumo grupes.

Kentėjimas, skausmas, gėdos jausmas yra būdingos bendruomenės pakraščių moterų egzistencijos būsenos. Nepilnos šeimos (kur jaučiamas motinos ir vaikų vieningumas) išsilaiko dėl asketiško vartojimo, moterų pastangų.

Literatūra

1. Bertaux, D. (1998). Life stories as documents for ethnosociological research. *Sociological abstracts*. XIVe congres mondial de sociologie. Montreal: Association international de sociologie.
2. Broom, L., Bonjean, C. M., Broom, D. H. (1992). Sociologija. Kaunas: Littera universitatis VM.
3. Buzan, B. (1997). Žmonės, valstybės ir baimė. Vilnius: Eugrimas.
4. Darbo gildė Vilniuje. (1904, gruodžio 14). *Vilniaus žinios*.
5. Davidson, C. D. Street people, straight jobs: marginals workers and the bid for mainstream employment.
6. *Sociological abstracts*. (1998). XIV World congress of sociology. Montreal: International Sociological association.
7. Egzistencijos filosofija: istorija ir dabartis. (1981). Sud. A. Šliogeris. Vilnius: Mintis.
8. Foucault, M. (1998). Disciplinuoti ir bausti. Kalėjimo gimimas. Vilnius: Baltos lankos.
9. B. H. Przytulki noclegowe w Wilnie. (1912). *Przegląd Wilienski*, 21.
10. Katkus, M. (1989). Balanos gadynė. Vilnius: Vaga.
11. Kavolis, V. (1992). Vyrai ir moterys lietuvių kultūroje. Vilnius: Lietuvių kultūros institutas.
12. Lietuvių enciklopedija. (1958). T. 31. Bostonas.
13. Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės kasdienis gyvenimas. (2001). Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla.
14. Lietuvos nacionalinis saugumas: teorija ir realijos. (1994). Sud. V. Bagdonavičius. Vilnius: Filosofijos, sociologijos ir teisės institutas.
15. Matulkaitė, A. (1998). Igarkos tremtiniai. Vilnius: Atkula.
16. Mickūnas, A., Stewart, D. (1994). Fenomenologinė filosofija. Vilnius.

17. Murray, Ch. The Emerging British Underclass. (1990). London: Choice in Welfare series. No. 2, Health and Welfare Unit, Institute of Economic Affairs.
18. Natter, E., Riedlsperger, A. (Red.). (1988). *Zweidrittelgesellschaft*. Wien–Zuricg: Europaverlag.
19. Nyčė, F. (1991). Rinktiniai raštai. Vilnius: Mintis.
20. Praspaliauskienė, R. (2000). Nereikalingi ir pavojingi: XVIII a. pabaigos–XIX a. pirmosios pusės elgetos, valkatos ir plėšikai Lietuvoje. Vilnius: Žara.
21. Reszke, I. (2002). Uwarunkowanie feminizacji biedy w Polsce. *Kultura i społeczeństwo*, 4.
22. Sezemanas, V. (1997). Raštai. Filosofijos istorija. Kultūra. Vilnius: Mintis.
23. Sirutavičius, V. (1995). Nusikaltimai ir visuomenė XIX a. Lietuvoje. Vilnius: Baltos lankos.
24. Skurdo mažinimo Lietuvoje strategija. (2000). Vilnius: JTVP.
25. Stankevičienė, R. (2003). Atleidimo patyrimo fenomenologinė analizė. *Lietuvos katalikų mokslo akademijos suvažiavimo darbai*. T. 18. Vilnius: Lietuvos katalikų mokslo akademija.
26. *Ступени. Философский журнал*. (1997). Санкт-Петербург: Творческое объединение „Ступени“.
27. Suslavičius, A. (1998). Socialinė psichologija. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
28. Violence against women in Lithuania. (1999). Vilnius: Women's Issues Information Centre.
29. Vorkutos politinių kalinių atsiminimai. (1998). Sud. J. Krakauskas. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras.

The Marginalized Women: the Features of the way of life

Summary

In the article using the concept of stratification, the features of the social being of the marginalized (poor) women in village's and cities of Lithuania are analysed. The authoress uses the information of the life stories method which is realised in sociology as the recognition of competence of the subject; in the research some approaches are outlined as interpretation, a phenomenological approach, the concepts of subjectivity and alienation.

The historical and sociological materials reveal the factors and the content of the women's poverty in different periods. Some features of women's everyday of life (food and eating, shelter, safe-house), their changing social roles, identification and individual's self-images in postwar period are submitted for consideration. The author displays the adaptation to the new hard social situations of poverty and marginalization, the features of places in exile communities, the order of the disciplinary society.

The research reveals that contemporary marginality is related with people socio-economical situation (as unemployed), poverty, their feelings and situation of family (mostly living in incomplete families). Marginals are women who themselves are in some distance; they are unable to adapt to the new social situation after some social and economic changes of society. The women's poverty careers began in relation with unemployment; now they are missing material resources for life. Some of them are as helpless victims of privatisation process in village. In consciousness of some marginals is seatlede such feeling as learned helplessness.

Improvement of women situation (obtaining of social status, the spread of occupational activities) in society is related with the constructing new forms of membership in villge and city communities and with the developing survival strategies. Now the communities offer narrow network of relations and forms of social inclusion.